

Onderzoek in archieven van krijgswraden

Militaire rechtspraak van Napoleon tot nu

De archieven van krijgswraden worden zelden geraadpleegd, omdat ze vaak niet zijn voorzien van een index op persoonsnaam. Dat is jammer want ze hebben de genealoog heel wat te bieden.

Annabella Meddens-van Borselen

Een groep vrijwilligers heeft onlangs de archieven van de krijgswraden te Noord-Holland over de periode 1798 tot 1913 toegankelijk gemaakt. Het Rijksarchief in Noord-Holland te Haarlem presenteert 7 september op de genealogische dag deze index op de dossiers met vonnissen en bijlagen. Het gereedkomen van de index is een goede aanleiding eens te laten zien wat deze archieven aan informatie te bieden hebben.

Organisatie militaire rechtspraak 1799-1940

De krijgswraden spraken recht over misdrijven en overtredingen van beroepsmilitairen en dienstplichtige soldaten. De meest voorkomende zaken waren desertie, diefstal, belediging, mishandeling en oplichting.

De organisatie van de militaire rechtspraak heeft in de negentiende en twintigste eeuw heel wat veranderingen gekend. Tot 1875 was de militair-rechterlijke organisatie verbonden aan de gewone militaire organisatie. De basis van de militair-rechterlijke organisatie werd gevormd door niet-permanente garnizoenskrijgswraden, bestaande uit zes leden en een president. In 1799 werden dertien districten gevormd. In ieder district was een auditeur-militair (openbaar aanklager) aangesteld.

Na het vertrek van de Fransen kwam in elke provinciehoofdstad een provinciaal commandement met een krijgswraad. In Holland werden in Den Haag, Alkmaar (1815-1827), Haarlem (1818-

1913) en Amsterdam (1819) krijgswraden ingesteld. In Drenthe is nooit een krijgswraad bijeen geweest.

In 1860 werden de provinciale commandementen opgeheven en werd Nederland verdeeld in zeven militaire afdelingen. Er kwamen nu krijgswraden in Den Bosch (voor Noord-Brabant), Maastricht (voor Limburg), Middelburg (voor Zeeland), Haarlem (voor Noord-Holland en Utrecht), Leeuwarden (voor Friesland, Groningen en Drenthe), Arnhem (voor Gelderland en Overijssel) en Den Haag (voor Zuid-Holland).

In 1867 werd het aantal militaire afdelingen teruggebracht tot vier. Het aantal auditoren-militair bleef echter gehandhaafd op zeven en voor de krijgswraden veranderde er niets met de militaire reorganisatie. In 1871 werden de auditorenplaatsen in Zeeland en Limburg opgeheven en werden deze ressorten aan die van de auditeur-militair van Den Bosch toegevoegd.

In 1875 werd de militair-rechterlijke organisatie losgemaakt van de militaire organisatie. Er werden nu vijf militair-rechterlijke arrondissementen opgericht: in Arnhem (Gelderland en Utrecht), Den Bosch (Noord-Brabant en Limburg), Haarlem (Noord-Holland), Leeuwarden (Friesland, Groningen, Overijssel en Drenthe).

Soldaat (links) en officier (rechts) van de Noord-Hollandsche Jagers, 1830 (coll. en foto Rijksarchief in Noord-Holland)

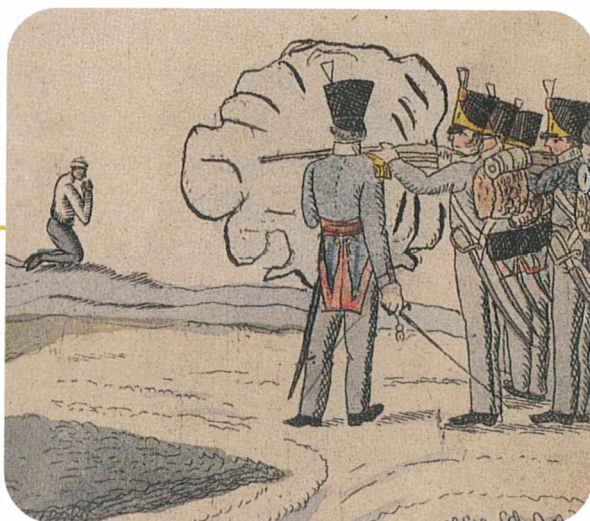
De krijgswraden waren tot 1912 geen permanente colleges. Ze werden voor de berechting van een groep zaken bijeen geroepen. In 1912 werden de krijgswraden voor het eerst in de geschiedenis permanente colleges met een president en vier leden. In 1913 kwamen er drie militair-rechterlijke arrondissementen. Van 1923 tot 1940 was er slechts één militaire rechtbank, die in Den Bosch was gevestigd.

Hoger beroep

Voor 1924 moest het vonnis van een krijgswraad worden bekrachtigd door het Hoog Militair Gerechtshof (HMG) te Den Haag. Hier kon de veroordeelde in beroep gaan. Het archief van het HMG is slechts bewaard gebleven over de periode 1814 tot 1825. Veel stukken van het HMG zijn overigens wel bewaard gebleven in de dossiers van de krijgswraadarchieven.

Huidige organisatie

Tot 1965 spraken krijgswraden te velde recht over militairen en dienstplichtigen. Vanaf 1965 waren er drie arrondissementskrijgswraden in Den Haag (voor Noord-Holland, Zuid-Holland, Zeeland, Utrecht, de garnizoenen te Bergen op Zoom en Breda en voor West-Gelderland), in Den Bosch (voor Noord-Brabant en Limburg, met uitzondering van Breda en Bergen op Zoom)

Executie van een soldaat door een peloton infanteristen. Afbeelding uit: *Nederlandsche militaire stand voor de vaderlandsche jeugd (Zaldbommel 1827)* (coll. en foto Koninklijk Nederlands Leger- en Wapenmuseum 'Generaal Hofer', Delft)

en in Arnhem (voor de rest van Nederland).

In 1972 werden de krijgsraden te Den Haag en Den Bosch opgeheven en functioneerde de krijgsraad te Arnhem voor heel Nederland. In 1991 is de organisatie van de militaire rechtspraak opnieuw herzien. De krijgsraad te Arnhem en het Hoog Militair Gerechtshof in Den Haag werden opgeheven. Sindsdien is de militaire rechtspraak ondergebracht als aparte kamer bij de rechtbank te Arnhem en kan men in beroep bij de militaire kamer van het gerechtshof aldaar. Vanaf die tijd bestaat de rechtbank uit twee burgerrechters, één militaire rechter in uniform en een auditeur-militair.

Strafzaken en straffen

Veel militaire strafzaken gaan over weggelopen militairen (desertie). In de beginperiode stonden hier zware straffen op, zoals de doodstraf of vele jaren kruiwagenstraf (dwangarbeid). In de tweede helft van de negentiende eeuw werd dit vergrijp minder zwaar bestraft. Een ander veel voorkomend vergrijp was diefstal. Vooral voor het bestelen van kameraden werden zware straffen uitgedeeld. Daarnaast werden militairen gestraft voor belediging of mishandeling van een meerdere of een kameraad.

Tot het midden van de negentiende eeuw kreeg de veroordeelde militair naast

een gevangenisstraf ook een ontorende straf (ontnemen van de kokarde voor de parade) en lijfstraf in de vorm van rietslagen. In sommige gevallen werden de soldaten ook uit de militaire dienst gezet. Om een idee te geven wat voor informatie de dossiers met vonnissen en bijlagen te bieden hebben, volgen nu een aantal voorbeelden van militairen die door de krijgsraad veroordeeld zijn.

Gevlucht en weer gesnapt

De Limburger Arnoldus Gulix was in juli 1818 door de krijgsraad in Limburg veroordeeld omdat hij voor de derde keer was gedeserteerd. Hij werd ontslagen uit militaire dienst en veroordeeld tot een kruiwagenstraf van zes jaar. Hij was naar het provoosthuis (de militaire gevangenis) te Haarlem overgebracht om daar zijn straf uit te zitten. Hij bevond zich alleen in de cel. Op een nacht brak hij in zijn cel een boutje af en maakte met dit gereedschap een gat in de muur onder de trap. Hij klom door het gat, nam de trap naar zolder, klom uit het dakvenster, liep over de daken, gleed langs de regenpijp naar beneden en kwam in de Jacobijnestraat naast het provoosthuis terecht. Hij liep via de Grote Markt naar de Amsterdamse poort en verdween naar Amsterdam. Toen de bewakers de ontsnapping ontdekten, vroegen zij aan de tamboer van de Hoofdwacht in Haarlem of hij de ontsnapte gevangene gezien had. De volgende dag werd Gulix in Amsterdam, in een wijnhuis

in de Kalverstraat, gearresteerd. Hij werd teruggebracht naar het provoosthuis te Haarlem en kreeg voor zijn ontvluchting zes maanden extra straf.

Met vier man in één cel

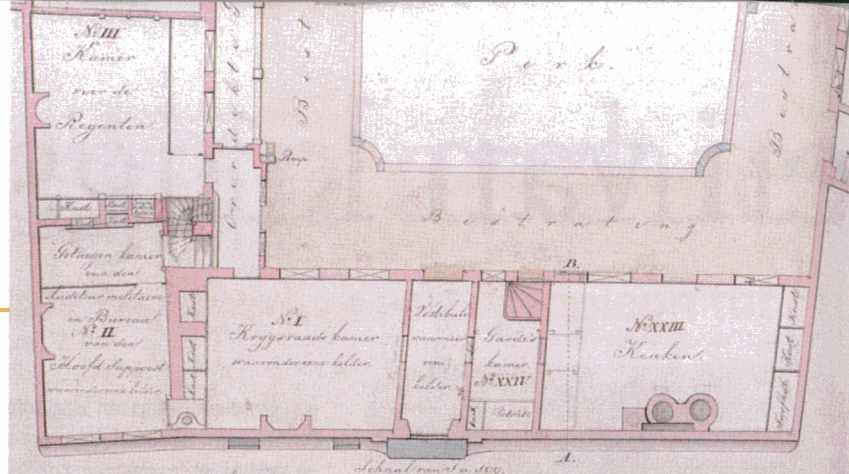
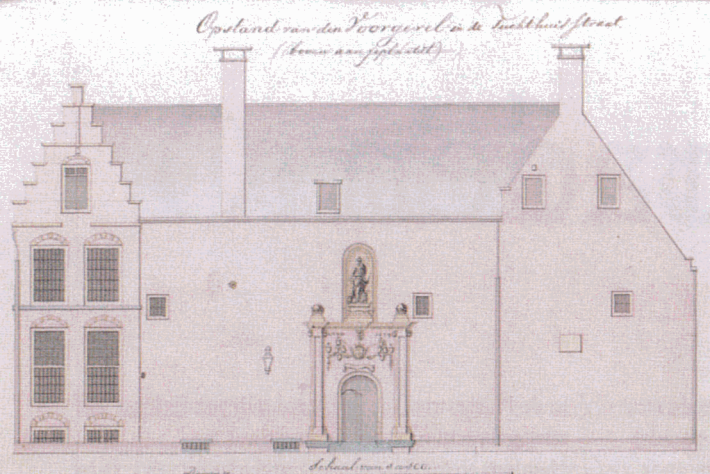
Friedrich Wilhelm Hantzsch, geboren te Haarlem, nam in 1866 vrijwillig dienst als tamboer voor een periode van tien jaar. Hij was toen pas veertien jaar oud. In 1869 werd hij bevorderd tot soldaat. Hij had een waslijst aan kleine straffen ondergaan wegens vechten en stoeien op de slaapzaal, brutaliteit tegenover meerderen, afwezigheid bij het aardappelen schillen en dronkenschap. Toen hij in 1870 een paar dagen in het provoosthuis van Den Helder moest doorbrengen, weigerde hij na het luchten terug te keren naar zijn cel. Hij moest de cel delen met drie anderen terwijl er volgens hem nauwelijks plek was voor drie man. Hij werd driftig, vloekte en sloeg sergeant Zwijndrecht tegen diens chako (hoofddeksel), waardoor de bies en de kokarde eraf vlogen. Hantzsch werd wegens insubordinatie veroordeeld. Hij werd uit de militaire dienst verwijderd en kreeg drie jaar kruiwagenstraf

Verliefd, verloofd, maar niet getrouwd

De Utrechtenaar Albert Hendrik Detingmeijer was aangesteld tot officier van gezondheid in het Nederlands-Indische leger. Hij was verloofd met een Amsterdams meisje, Margaretha Lusink geheten. Het ver-

'De Provoost / Wat wordt een burgermensch al niet gedupeerd'. Arrestatie van een militair. Litho door M. Mourot (coll. en foto Koninklijk Nederlands Leger- en Wapenmuseum 'Generaal Hoefler', Delft)

Boven: Voorgevel van het provoosthuis in Haarlem, 1824 (coll. en foto Rijksarchief in Noord-Holland)

Rechts: Plattegrond van de ingang en de naastgelegen kamers van het provoosthuis in Haarlem, 1824. Links de krijgsraadkamer (nr. I), de getuigenkamer van de auditeur-militair, tevens bureau van de hoofdsuppoost (nr. II) en rechts de kamer van de 'garde' (nr. XXIV) en de keuken (nr. XXIII) (coll. en foto Rijksarchief in Noord-Holland)

liefde stel wilde trouwen en dan naar Indië afreizen. De vader van het meisje, Bernard Lusink, wilde alleen toestemming geven als zijn schoonzoon permissie zou krijgen van het leger. Helaas kreeg hij die niet. Hij ging op audiëntie bij de minister van Koloniën om toestemming te vragen alsnog te mogen trouwen. Dit bezoek leverde niets op. Het verloofde paar had afgesproken om zich van het leven te beroven als zij niet mochten trouwen. Dettingmeijer kocht morfine en gaf dit aan zijn verloofde. Toen vader Lusink hoorde dat het huwelijksfeest niet doorging, verzocht hij Albert om zijn huis te verlaten. Eerst speelden zij samen nog een partijtje schaak en kwam het meisje met haar breiwerkje er bij zitten. Toen ze erg bleek werd, trok zij zich terug op haar slaapkamer. Haar broer vertrouwde het niet en vroeg wat ze had ingenomen. Hij gaf haar een braakmiddel en liep met haar rond. Het mocht niet baten. 's Avonds overleed zij. Zij had een afscheidsbrief aan haar ouders nagelaten waarin zij schreef: 'Getekend: Uwe ongelukkige dochter, aan mijne ouders geschreven op den laatsten dag mijns levens: Mijn ouders. Wanneer gij deze zult lezen, ben ik niet meer, maar vereent met hem, die ik eeuwige liefde zwoer; meen niet mijn ouders dat Albert mij hiertoe heeft aangespoord, neen waarachtige en eeuwige liefde deden mij hiertoe besluiten. Want zonder hem zoude ik toch nimmer gelukkig kunnen zijn. Ik ben bereid om te sterven, want reeds lang hadden wij tot deze daad besloten.'

Albert Dettingmeijer had ook wat van het poeder ingenomen, maar bleef in leven. De Haarlemse krijgsraad veroordeelde hem voor zijn daad tot de doodstraf. Via een hoger beroep bij het Hoog Militair Gerechtshof, kreeg hij in 1859 vrijspraak. Het gerechtshof oordeelde dat noch zelfmoord, noch medeplichtigheid aan zelfmoord bij de Nederlandse wetgeving strafbaar was.

Albert Dettingmeijer vertrok in 1859 naar Indië, maar keerde enige jaren later terug naar Nederland. Hij trouwde in 1866

te Utrecht met Frederika Schaeffer. Zij overleed in 1870. In datzelfde jaar vertrok Albert naar West-Indië. Hun zoon werd opgevoed door pleegouders in Kralingen, waar hij in 1890 overleed. Wat er met Albert Dettingmeijer na 1870 is gebeurd, is nog onbekend. Hij is vermoedelijk tussen 1870 en 1885 overleden.

Duel tussen twee luitenanten

Theodoor Eduard Maria van Lilaar, eerste luitenant bij de huzaren en Karel Christiaan Ketner, eerste luitenant bij de vestingartillerie te Amsterdam kregen een geschil in 1889. Ketner daagde Van Lilaar per brief uit. Er werd tevergeefs geprobeerd om het geschil bij te leggen. Een duel was onvermijdelijk. Het tweegevecht vond plaats in de cavaleriemanege te Amsterdam in het bijzijn van vier getuigen. Van Lilaar bracht tijdens het tweegevecht Ketner een lichte verwonding aan de arm toe met zijn sabel. Ketner verstuikte bovendien zijn knie. Hier-

op verklaarde een van de getuigen, dat het gevecht geëindigd was.

Duels waren verboden, maar er werd niet streng tegen opgetreden. De beide luitenanten moesten wel voor de krijgsraad verschijnen. Van Lilaar kreeg vier dagen wegens deelname aan het tweegevecht en het toebrengen van een verwonding. Ketner kreeg wegens zijn aandeel in het duel twee dagen gevangenisstraf. Beide luitenanten ondervonden geen nadelige gevolgen van het duel in hun carrière. Ketner eindigde zijn loopbaan als kolonel der artillerie. Hij overleed in Den Haag in 1924.

Van Lilaar was de zoon van de oud-raadsheer van het gerechtshof te Den Haag en tevens oud-minister van Justitie, die initiatieven nam tot afschaffing van openbare geseling en van de doodstraf in 1870. Hij werd uiteindelijk bevorderd tot majoor bij de huzaren. Volgens een brief van zijn neef Heerkens Thijssen (aanwezig bij het CBG) was hij destijds in Den Haag een nogal berucht figuur. Waarom, dat schreef hij er helaas niet bij. Van Lilaar overleed ongehuwd op 87-jarige leeftijd in Den Haag.

Openbaarheid krijgsraadarchieven

De archieven van de krijgsraden worden bewaard bij de rijksarchieven in de provincie. Stukken ouder dan 75 jaar zijn openbaar. Toch kunnen ook recentere vonnissen bekeken worden als de bezoeker een speciaal formulier ondertekent. Hierop staan de voorwaarden vermeld in verband met de privacybescherming van alle nog levende personen die in de dossiers genoemd worden. Namen van nog levende personen, verdachten, slachtoffers en getuigen mogen niet gepubliceerd worden.

Interessante stukken

De archieven van de krijgsraden bevatten series dossiers waarin vonnissen met bijlagen zitten. Het vonnis vermeldt achternaam en voornamen van de verdachte, diens geboorteplaats, geboortejaar, militaire rang, compagnie, bataljon, regiment en garnizoensplaats. Voorts bevat het vonnis een opsomming van de strafbare feiten en de uitspraak met de strafmaatregel of vrijspraak.

De bijlagen die bij de vonnissen zijn

Overzicht van krijgsraadarchieven in Nederland

De archieven van de krijgsraden bevinden zich in de rijksarchieven in de provincies en in het Nationaal Archief te Den Haag.

– Nationaal Archief: Hoog Militair Gerechtshof 1814-1825 (overig archief in 1940 verloren gegaan); Krijgsraad voor de Landmacht Den Bosch 1923-1940; Zuid-Holland, archief van de Krijgsraad 1814-1923 en 1945-1965 (geen index).

– Friesland, archief van de Krijgsraad 1798-1811 en 1817-1914 (index 1834-1894).

– Gelderland, idem 1814-1923 en 1945-1965 (index 1814-1851).

– Groningen, idem 1814-1899 (geen index).

– Limburg, idem 1814-1871 (geen index).

– Noord-Brabant, idem 1814-1923 en 1944-1974 (geen index).

– Noord-Holland, idem 1798-1913 (met index).

– Overijssel, idem 1814-1830 (geen index).

– Utrecht, idem 1816-1858 (index 1816-1831).

– Zeeland, idem 1814-1871 (met index).

– Zuid-Holland. Zie Nationaal Archief.

gevoegd variëren in de loop der tijd. In de periode van 1814 tot 1830 zijn de bijlagen vrij omvangrijk. Ze bevatten de aanklacht van de auditeur-militair, getuigenverhoren, confrontaties tussen getuigen en verdachte, uittreksels uit het stamboek en het strafregister van de verdachte, soms correspondentie of een gratieverzoek, een gratieverlening en een inventaris van stukken die in het dossier aanwezig zijn. Het uittreksel uit het stamboek geeft informatie over de geboorteplaats, geboortedatum, namen van de ouders, voormalige woonplaats, een signalement, de datum van indiensttreding, het carrièreverloop en de deelname aan veldtochten. Ook de getuigenverklaringen zijn informatief en geven een goed tijdsbeeld.

Van de jaren 1830 tot 1923 zijn minder bijlagen bewaard. De getuigenverklaringen zijn niet meer apart als bijlagen aanwezig, maar zijn verwerkt in het vonnis. Naast het vonnis is er een uittreksel uit het strafregister en een uittreksel uit het strafregister. Dit strafregister kan soms enkele bladzijden tellen en geeft inzicht in het gedrag van de verdachte. Hier staan de kleine straffen in vermeld, opgelegd wegens kleine vergripen of overtredingen (dronkenschap, vechten, het niet verschijnen op appèl, onbehoorlijk gedrag, het weigeren om aardappels te schillen of het dragen van vieze kleding).

Uit de periode 1945 tot 1947 zijn wel weer veel bijlagen bij de vonnissen bewaard gebleven.

Onderzoek in Noord-Hollandse krijgsraadarchieven

In het Rijksarchief in Noord-Holland heeft een groep vrijwilligers gewerkt aan een index op de Noord-Hollandse krijgsraden over de periode 1798 tot 1913. Het

gaat om de krijgsraden te Alkmaar (1798-1827), Hoorn (1798-1811), Amsterdam (1814-1816, 1819) en Haarlem (1819-1913). Voor deze militaire rechtbanken werden zaken behandeld van militairen en dienstplichtigen, die in Noord-Holland (1798-1913) en Utrecht (1860-1874) gelegerd waren. De veroordeelde militairen zijn niet alleen uit Noord-Holland afkomstig, maar komen ook uit andere delen van Nederland, Duitsland, België, Frankrijk, Rusland, Polen, Hongarije en Scandinavië.

De index op de dossiers met vonnissen en bijlagen bevat naast het jaar van het vonnis, het inventarisnummer en dossiernummer ook de achternaam en alle voornamen van de verdachte, zijn geboorteplaats en zijn geboortjaar. Bij het gebruik van de naamindex dient de gebruiker zich te realiseren dat de spelling van namen afwijkend kan zijn van die van de registers van de burgerlijke stand. De namen werden vooral in de beginperiode fonetisch opgeschreven, soms omdat de veroordeelde militair zelf niet kon lezen en schrijven. Ook zijn de namen binnen een dossier op verschillende wijzen geschreven. Bij het maken van de index is de spellingswijze die voorkomt in het extract-stamboek aangehouden.

Onderzoek in krijgsraadarchieven in de rest van Nederland

Bij sommige krijgsraadarchieven zijn eigentijdse indexen op naam aanwezig. In enkele rijksarchieven is naderhand een index op de dossiers gemaakt.

Wat moet u doen als er geen index aanwezig is en u wil toch weten of een voorouder is veroordeeld door een krijgsraad? U moet dan eerst onderzoeken wanneer en bij welk onderdeel en in welke garnizoensstad iemand gelegerd was. U kunt hier achter komen via de huwelijksbijlagen waarin (tot 1912) de certificaten van de militie zitten. Daarop staat vermeld in welk regiment de bruidegom gediend heeft. In de militaire stamboeken kunt u dan lezen of uw voorouder veroordeeld is, door welke krijgsraad en op welke datum. Op de datum van het vonnis kunt u in het betreffende krijgsraadarchief het vonnis opzoeken.

Gevangenisregisters

Een aanvullende bron voor militairen die veroordeeld zijn door de krijgsraad wordt gevormd door de zogenaamde gevangenisregisters. Sinds 1814 werden gevangenen – zowel burgers als militairen – geregistreerd

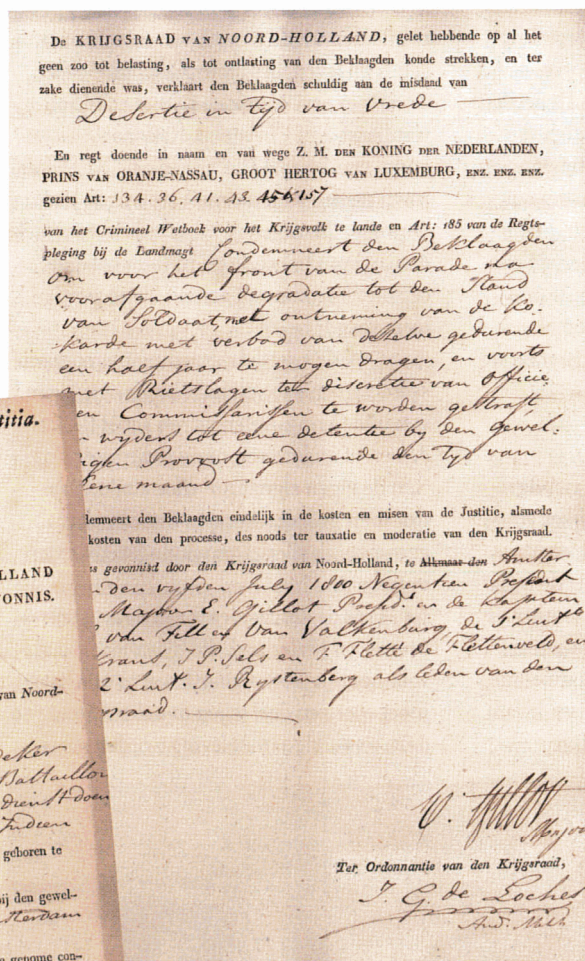
in modelregisters, aanvankelijk in twee registers en later in zeven verschillende registers. Zo werden er onder andere registers aangelegd voor provoosthuizen, strafinrichtingen (Rijkswerkinrichtingen) en huizen van bewaring.

De openbaarheid van de gevangenisregisters, die berusten in de rijksarchieven in de provincie, is echter beperkt. Doorgaans mogen de registers tot 1900 vrij worden geraadpleegd, bij registers van jongere datum gelden beperkingen. (Voor onderzoek in negentiende-eeuwse gevangenisarchieven zie het artikel van R.J.F. van Drie, 'Gevangen voorouders' in het *Jaarboek voor Genealogie* 45 (1991) 206-248).

Annabella Meddens van Borselen is medewerkster van het Rijksarchief in Noord-Holland te Haarlem (023- 5172709; e-mail:

ameddens@noordhollandsarchief.org)

Met dank aan onder anderen Piet van Manieren (Het Utrechts Archief) Harmen Snel (Gemeentearchief Amsterdam) en Ed Unger (Centraal Bureau voor Genealogie) voor hun bijdragen.

Vonnis d.d. 5 juli 1819 van de Krijgsraad van Noord-Holland in de strafzaak tegen sergeant Hendrik Beudeker, veroordeeld wegens desertie in tijd van vrede

